

V. ԱՊՍԿԵԳՈՐՆԻԹՅՈՒՆ

ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԿԱՐՅԱՆ ԱՊԱԿԻՆ

Կենտրոնական թաղամասի պեղավարի շերտագրական պատկերը չնութադրելիս նշեցինք, որ վաղ միջնագարյան հնագիտական նյութերը, մասնավորապես ապակին, հայանաբերվում են քիչ քանակությամբ: Կարևոր է այն հանդամանքը, որ ապակին խիսա բնութագրական է ուշ անտիկ և վաղ միջնագարյան մշտկույթին, հայտնաբերվում է միայն շինության հատակի վրա, իսպառ ռացակայում է հորերից գուրս եկող և IX գ. թվագրվող նյութերում:

V—VII գգ. ապակին պատրաստման եղանակով միատիպ է (սառը մշակման եղանակ): Այս ախտի ապակիների վերաբերյալ տպագրված են բազմաթիվ ուսումնասիրություններ և հոգվածներ¹, որանել լուսարանված են աարբերվայրերում հայանաբերված տաշված ապակիների ախտնություն, կիրառման հնարավորությունները և այլն: Չխորանալով տեխնոլոգիական հարցերի մեջ, կաշխատենք մի քանի ղիտողություններ անել տվյալ ապակու թվայրության վերաբերյալ, կապված Դվինի նյութերի հետ:

Դվինի կենտրոնական թաղամասում հայտնաբերված վաղ միջնագարյան ապակին (նկ. 302, 7, 12, աղ. XXIII, 1) հաստ, գեղնավուն և կանաչավուն, տաշված ըլթակներով (կլոր ու ձվածե) թասիկների և սրվակների բեկորներ են: Որպես պարագիր կանոն ձեռած ըլթակներ ունեն միայն սրվակների բեկորները: Մի այգպիսի սրվակ հայտնի է 1938 թ. պեղումներից, որը շատ մոտ է միջագեաքյան նույնատիպ սրվակներին²: Այս տիպի սրվակների բեկորներ մեր պեղումներից գտնվել են թվով հինգ հատ: Նրանք կանաչավուն ապակուց են, 2—3 մմ հաստությամբ (с, d, e,—20 քառակուսիներում):

Կլոր, փորագիր ըլթակներով բեկորները պատկանում են գերադանցա-

¹ М. А. Тиханова, Из материалов Дубосарского отряда Молдавской экспедиции, КСИИМК, № 57, 1955; Э. А. Сымонович, Стеклопосуда середины I тысячелетия н. э. с нижнего Днестра, КСИИМК, № 69, 1957. Անգրկովասյան ապակու զերաբերյալ տե՛ս Գ. Տիրադյանի, Հացավան ամրոցի պեղումները 1962 թ. Ս. Ա. Չիլաշվիլի, Городище Урбниса. Р. М. Ваидов, Мингечаур III—VIII вв., Դվինի ապակիների վերաբերյալ՝ Р. М. Джанполадян, Резное стекло из Двина, СА, 1958, № 1; Ա. Ա. Քալանթարյան, Դվինի նյութական ստանդարտ IV—VIII դդ., Մերձավոր Արևելքի տաշված ապակիների վերաբերյալ տե՛ս R. Pinder—Wilson-ի, С. J. Lamm-ի, R. Ghirshman-ի և այլոց աշխատությունները (նայել հաջորդ աղատագրերը):

² R. Pinder—Wilson, Cut-Glass vessels from Persia and Mesopotamia, the British Museum Quarterly, vol. XXVII, № 1—2, Autumn, էջ 33:

կանաչավուն ապակիները, որոնք խիստ քայքայված են, հանդիպում են ալեխի ուշ շրջանի շերտերում և թվագրվում են VIII—IX դդ.: Այս թվագրումը նրանք առավել հաստատվում է Հացավան ամրոցում գտնված նյութերում. ուր կանաչավուն ապակիները բացակայում են:

Տաշված ըլթակներով ապակիները բազդատվում են նույնատիպ նյութերով, որոնք հայտնի են Ուրրնիսի, Մինդեշաուրի, Աուդիդիլանի և անբրկովկասյան այլ հուշարձանների պեղումներից: Այդ նյութերի միատեսակությունը ընականարար հարց է դնում ապակիների տեղական կամ ներմուծված ընդհանուր պարզելու համար: Դվինը վաղ միջնադարում Անդրկովկասի ապակեգործական կենտրոններից մեկն էր: Այս անտարկելի փաստը հաստատվում է ապակու, այդ թվում և տաշված, բազմաթիվ գյուտեբուլ: Միաժամանակ տաշված ապակիները ներմուծվել են Իրանից և Միջագետքից, որոնք իրենց սշապամբ և որակով լրիվ տարբերվում են տեղական օրինակներից և քանակությամբ քիչ են:

Ապակե թասի խիստ հետաքրքիր բեկոր գտնվել է 1966 թ.: Այն իր վրա կրում է շրջկենտրոն խորը զարդեր: Ապակին կիսաթափանցիկ է և հաստ (4—5 մմ): Այդ տիպի ապակիները, որոնք նույնպես պատրաստված են սառը մշակման եղանակով, Անդրկովկասում զրեթե բացակայում են, իսկ մեզ մոտ գտնվել է առայժմ երեք բեկոր՝ երկուսը Դվինում, մեկը՝ Հացավանում: Նույն տիպի ապակիներ մեզ առայժմ հայտնի են միայն Իրանից, այն էլ շատ քիչ քանակությամբ: Անշուշտ, ինչպես Դվինի, այնպես և Հացավանի նշված ապակիները ներմուծված են հավանաբար Շուշից⁶, որտեղ հայտնաբերված շրջկենտրոն զարդերով ապակիները թվագրվում են VI—VII դդ.: Նույնատիպ ապակիներ հայտնի են նաև Կիլ թաղաքից: Միջնաբերդում 1967 թ. գտնված շրջկենտրոն զարդերով թասի կեսը դուրս է եկել վաղ մարզպանական շերտից և թվագրվում է IV—V դդ.: Նույն ժամանակաշրջանով է թվագրվում նաև Հացավան ամրոցում գտնված բեկորը:

V—VIII դդ. է վերաբերում 1964 թ. e—19 քառակուսում գտնված փոքրիկ սրվակը: Ապակին իր որակով մոտենում է տաշված ապակիներին (հաստութ.՝ 2 մմ): Արվակն ունի վեց նիստ, ընդ որում այդ նիստերը միմյանցից բաժանված են ավելի փոքր նիստերով: Նիստի լայնութ.՝ 0,5 սմ է. սրվակի բարձր.՝ 6,3 սմ: Այն պատրաստվել է կաղապարում, ունի նեղ բերան և կարծվիղ, որը նույնպես նիստերի է բաժանված: Հատակը ուսիակ է: Սրվակը գտնվել է շերտում և չունի զուգահեռներ IX դ. հորերում հայտնաբերված ապակե անոթների հոծ զանգվածում: Ընդհանրապես IX դ. ապակու համարածուում բացակայում են հաստ ապակուց բազմանիստ սրվակները, որը մեզ ենթադրել է սալիս նրանց վաղ ժամանակաշրջանին պատկանելու մասին: Այս տիպի անոթները կարող էին օգտագործվել օժանելիքի պահպանման և տեղափոխման համար:

⁴ Հացավանում հայտնաբերված ապակիները դեղնավուն են և իրենց ձևով մոտենում են առաջին խմբին:

⁵ P. M. Джанполадян, Резное стекло, стр. 269.

⁶ C. J. Lamm, Les verres trouvés a Suse. Syria, 1931, vol. XII, նույնի, Mittelalterliche Gläser und Steinschnittarbeiten aus dem Nahen Osten, Berlin, 1929—1930; Dieulafoy L'Acropole de Suse, t. III, 1891, և այլն:

⁷ D. B. Harden, Glass from Kish. Iraq, 6. 1, մաս 2, 1934, տե՛ս նաև Գ. Տիրապյան, Հացավան ամրոցի 1963 և 1965 թթ. պեղումների նյութերը, ՊԲՀ, 1968, № 1, էջ 286:

V—VIII դդ. ապակինների փոքրիկ ժողովածուի մեջ են մտնում մոզաիկ սպակու մի քանի օրինակներ ուլունքների և խաղափուլերի ձևով: Մոզաիկ սպակինների պատրաստման բարդ տեխնիկան՝ միշնագարում կիրառվում էր միայն ուլունքների լատրաստման սեջ: Կենտրոնական թաղասասում պեղումների ժամանակ գտնվել է երկու ուլունք՝ պատրաստված մոզաիկ ապակուց: Մեկն ամբողջական է (2326/108), տակառածև: Ուլունքը բաց մոխրագույն է, որի մեջ ներդրված են դեղին և դարչնագույն կետեր և թելեր: Մյուս ուլունքից (նույնպես սուպակածև) պահպանվել է միայն կեսը: Այն իր մրա կրում է դեղին, կապույտ և դարչնագույն երանգներով շերտեր: Սրևու ուլունքներն էլ ըստ դեղնաված վարերի թվագրվում են VIII դ., սակայն չի բացատրված նրանց ավելի վաղ շրջանին պատկանելը:

Այդ նույն տեխնիկայով են պատրաստված փոքրիկ կոնաձև առարկաները⁹, Դվինում այդ առարկաներից հայանի է մոտ երկու տասնյակ: Մոզաիկ եղանակով պատրաստված կոնաձև իրերի վերաբերյալ Սմիթն այն կարծիքն է հայտնում, որ նրանք ներդիրներ են¹⁰: Իհարկե, այդ զուրկ չէ հավանականությունից, բայց մեզ թվում է, որ զրանք խաղափուլեր են: Պետք է ասել, որ կենտրոնական թաղամասում գտնվել է մի այդպիսի կոնաձև իր՝ պատրաստված հասարակ կավից, մեկ հատ էլ՝ կարմրավուն աուֆից (2450/44): Մոզաիկ ապակուց կոնաձև խաղափուլը (բարձրութ.՝ 1,5 սմ, նստուկի տրամագիծը՝ 2,0 սմ) կապտավուն ֆոնի վրա ունի սպիտակ ներդիրներ: Այն գտնվել է VIII—IX դդ. շերտերում, սակայն այդ իրերը հիմնականում ուշ անտիկ ժամանակաշրջանից են և հարատևում են մինչև վաղ միջնադարը:

Սի վերջուպես V—VIII դդ. ապակինների փոքրիկ խմբի մեջ են մտնում նաև խճանկարի հատիկների մի փոքրիկ հավաքածու, որոնք ապակու պատտույից են: Հայաստանում սպակին խճանկարային արվեստում հավանաբար լայն տարածում է ստանում սկսած VI—VII դդ.: Դվինի մայր եկեղեցին VII դ. 20-ական թթ. վերջնական վերակառուցումից հետո, իր ներսում, հատակի և պատերի վրա ունեցել է ճոխ հարդարանք խճանկարի և, դուցե, որմնանկարի ձևով: Ապակե խճանկարը արվել է եկեղեցու պատին, քանի որ հատակի խճանկարը դույնդույն քարերից է¹¹: Ապակե հատիկները հիմնականում հայանաբերվել են 1—19 քառակուսու սառիին շերտում: Դրանք փոքրիկ խորանարդներ են 0,5×0,5×0,5 0,7×0,7×0,7 1,0×1,0×1,0 սմ չափերի: Հատիկները ասարբեր դույնի են՝ կանաչավուն, կապավուն, բաց դեղնավուն թափանցիկի հասնող: Հատիկների մեջ կան սոսանձին օրինակներ, որոնք պատված են ոսկու բարակ շերտով:

IX ԻԱՐԻ ԱՊԱԿԵ ԻՐԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆ

Դվինը անդրկովկասյան ապակեգործական իռոշոր կենտրոններից մեկն էր և իր արտադրանքով շէր դիջում մեծ հոշակ և ասրածում ստացած

⁸ Մոզաիկ ապակինների պատրաստման վերաբերյալ մանրամասն ան՝ս Н. Качалин, Стекло, М., 1959.

⁹ Ա. Գալանրարյան, Դվինի նյութական ժաղույթը, աղ. XXXIV, 2—5.

¹⁰ R. W. Smith, Glass from the ancient world. New-York, 1957, էջ 243—244.

¹¹ Ա. Պատրիկ, Խճանկարի արվեստը հայերի մոտ և Դվինում հայտնաբերված խճանկար հատակը, ՊՅԶ, 1964, № 2.

անծավոր-արևելյան կենտրոնների ապակե անոթներին: Մինչև վերջին ժամանակներս ենթադրվում էր, որ Դվինում տեղական ապակու արտադրությունը սկզբնավորվել է X դ., չորս ունենալով գերազանցապես Դվինի մրջնա-րերգում գտնված նյութերը: Սակայն ոճական և որոշ քանակությամբ քիմրական անալիզները ցույց տվեցին, որ Դվինում ապակու արտադրության որոշակի առկայություն նկատվում է դեռևս վաղ միջնադարում: IX դ. սենք արդեն ունենք մեծ հստությամբ և դեղարվեստական բարձր ճաշակով պատրաստված ապակե անոթների հոծ ղանգված, որոնց տեղում պատրաստելու հանգամանքը ոչ մի կասկած չի հարուցում: Ելնելով նյութերը սիտարրությունից և ապակու որակից, բացառված է այն հանգամանքը, որ ըրանք պատրաստվել են մեկ կամ երկու մեծ արհեստանոցներում: Գտնված նյութերի մանրադնին քննությունը ցույց է տալիս, որ այստեղ մենք գործ ունենք միևնույն ապակեգործ արհեստավորի կամ արհեստանոցի հետ, որի կնիքը նկատվում է պատրաստի արտադրանքի վրա:

Կենտրոնական թաղամասում գտնված նյութերը տեղական լինելու հանդամանքը նաև ապացուցվում է ապակե անոթների խոտանի գլուտերով: Գտնվել են ապակե թասերը, դամպարների և զարդարուն անոթների արտադրական խոտան, որն առաջացել է կաղապարների մեջ փշելու ժամանակ (2447/17, 2448/6):

Կենտրոնական թաղամասում IX դ. թվագրվող ապակե անոթները գնդաղանցապես դուրս են եկել շինություն մեծ հողերից: Կիրառական տեսակները նրանք բաժանվում են մի շարք խմբերի: Քննենք դրանք առանձին-առանձին:

Փոքագիր ապակե անոթներ. Կենտրոնական թաղամասում փոքագիր ապակիները հայտնաբերվել են բեկորներով և շաա քիչ են: Հիմնականում դրանք բաժակներ են, որոնք հանդես են գալիս երկու տիպով: Առաջին տիպին կտրելի է վերագրել հաստապատ (4.5—5,0 մմ), բաց դեղնավուն զուլնի, ուղիղ պատերով և հարթ հատակով բաժակները (2447/10, 20), որոնք պտնվել են 1—18 քառակուսու փոքրիկ սենյակի հատակի վրա (նկ. 21 Տ. 11): Նրանցից մեկն իր վրա կրում է թույլ նշմարելի, սխեմատիկ արված հորիզոնական և ուղղահայաց «եղևածև» զարդեր, ուղղահայաց ակոսներ: Բեկորները թույլ չեն տալիս ամբողջացնելու զարդը, սակայն այն տպավորություն է ստացվում, որ փորագործը վարպետն աշխատել է պատկերել ոճավորված ծառ: Երկրորդ անոթի վրա արդեն զտրդն արված է խորր և այստեղ մենք ունենք փոփած տերևների (դուցե՝ արմավենի) պատկերը (բարձրությունը՝ 10,0—11,0 սմ, բերանի տրամագիծը՝ 12,0 սմ):

Բաժակների մյուս տիպը ևս ներկայացված է երկու անոթով, ի տարբերություն նախորդների, այստեղ տպակին թափանցիկ է, իսկ հատակները նեղ են և պատերը որոշ թեթևությամբ դուրս են փոփած (նկ. 315): Այս բաժակների զարդերը պարզ են. ռտժտկների ստորին և վերին մասերը ուղղահայաց կամարներով միացած ակոսներով բաժանվում են նիստերի, իսկ, կենտրոնական մասում արված են հորիզոնական շուրջանակի ակոսներ. (2326/156): 2326/157 ռտժտկն ունի միայն հորիզոնական ակոսներ:

Այս տիպի տնոթների պատրաստման տեխնիկական հստորների, թվազրության և պատրաստման վայրի վերաբերյալ կտն ըաղմտթիվ աշխատանքներ, որոնք դերաղանցապես նվիրված են Մերձավոր Արևելքի ապակեգործու-

թլանը²² Դվինի նույնատիպ անոթները հատուկ բնութիւն են ենթարկվել շո. Հանփոլսոյանի կողմը²³, որն անոթների մի սասը տեղական արտադրութեան արգասիք է հասարում: Պետք է նշել, որ կենտրոնական թաղամասից հատնաբերված ապակիները կառուր են նաև թվագրութեան իմաստով և Հշտում են նրա սահմանները՝ IX—X դդ.:

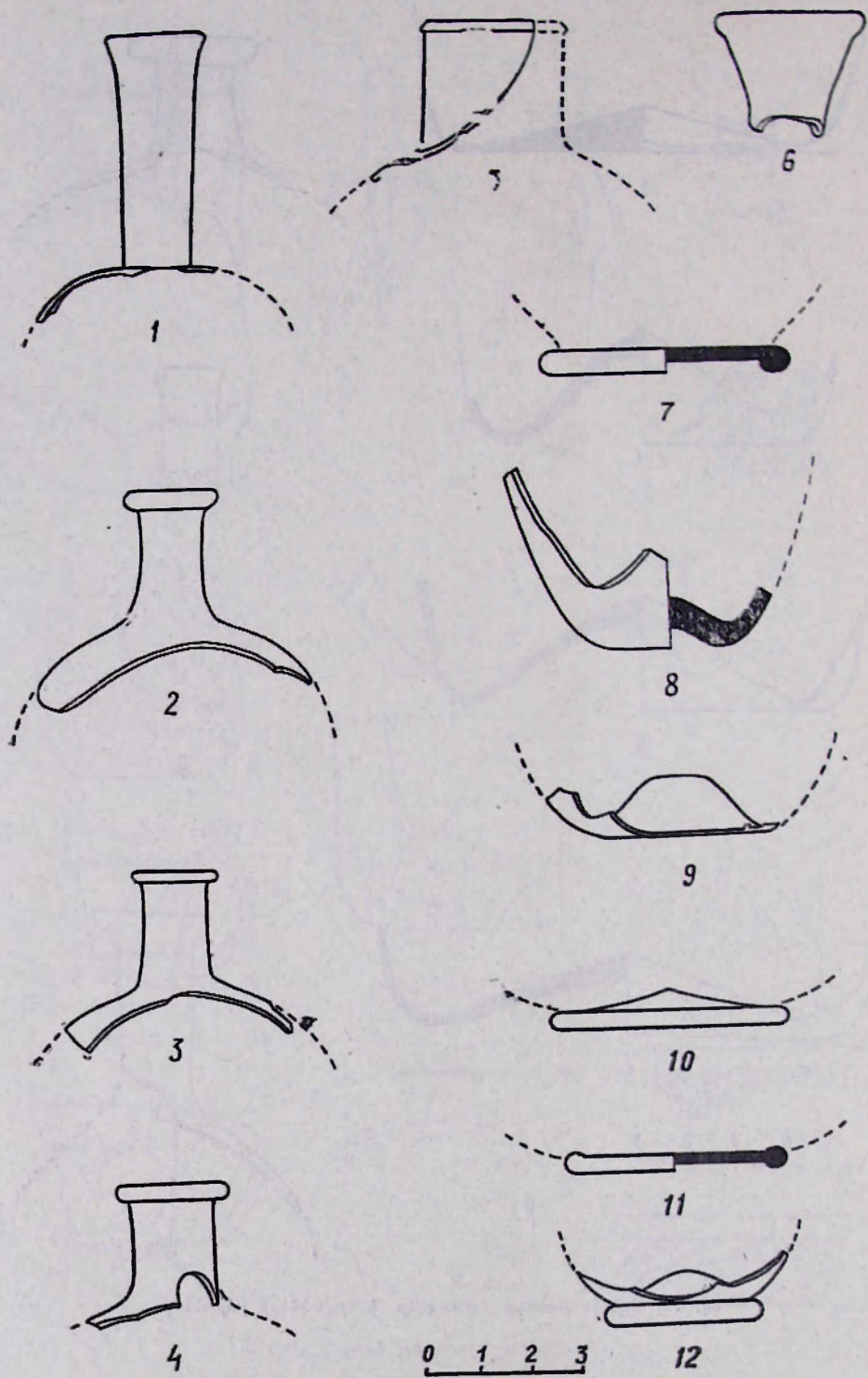
Փոքր շափի սրվակներ. կենտրոնական թաղամասի ժողովածուում շատ յագվադեպ են հանդիպում. հալտնի են ընդամենը երեք հատ: Նրկու սրվակները բարակապատ են և պատրաստվել են աղատ փշման եղանակով: 2446/5 սրվակը գլանաձև է, կանաչավուն, նստուկը կլոր է, հավանաբար անսթը դրվել է պահպանակի վրա և կարող է ալքիմիկոսի փորձանոթ լինել (պահպանված մասի բարձրութ.՝ մոտ 4,0 սմ, տրամագիծը՝ 1,6 սմ, ապակու հաստութ.՝ 1 սմ): Նույնատիպ մի սրվակի հատակի մաս հալտնի է 1965 թ. պեղումներից: Ապակին մանր, ցանցկեի հասնող ձաքեր ունի, սակայն սահպանված մասը ցուլց է տալիս, որ այն եղել է գեղեցիկ սրվակ (2447/17): Տրամագիծը՝ 1,5 սմ, պահպանված մասի բարձրութ.՝ 1,0 սմ:

Սրբորդ սրվակից պահպանվել է սիւն բերանը և հատակը իրանի մի մասում: Բեկորները ցուլց են տալիս, որ այն եղել է քրչ ոււււցիկ փորով սրվակ, նեղ բերանով, համեմատաբար երկար վզով: Վզի և իրանի միացման տեղում արված է վերադիր շուրջանակի զարգ: Նստուկը փոքր է և օղակաձև (նկ. 32c), Բարձրութ.՝ մոտ 7,5 սմ, բերանի տրամագիծը՝ 1,5 սմ, հատակի տրամագիծը՝ 2,0 սմ: Այն գտնվել է 1964 թ. պեղումների ժամանակ հորից և թվագրվում է IX դ.: Հավանաբար, այս տիպի սրվակներն շատագործվել են Եմանելիի կամ զանազան գեղանյութերի համար:

Սեճադիւր սրվակներ. Հանդիպում են գերազանցապես բեկորներով (պահպանվել են բերանները և հատակները) և հասնում են շուրջ երկու տասնյակի: Նոանք տարբեր հաստութեան և երանգի սրվակներ են, միայն մեկ օրինակի շրթին պահպանված է էանթի հետքերը (2446/1): Այն խիստ քաւքաւված, քիչ հաստ, կանաչավուն ապակուց սրվակի բերանի մաս է վզով: Վզի վրա շուրջանակի գնում են վերադիր զարդեր (նկ. 31, աղ. XXXV, 4): Պսակը գուրս է փոված և իր վրա ունեցել է բարձր կանթ (պահպանված մասի բարձրութ.՝ 6,0 սմ, բերանի տրամագիծը՝ 4,5 սմ, վզի արամագիծը՝ 2,0 սմ): Սրվակների մի մեծ իւումը բարակապատ, վատորակ կանաչ ապակուց է, անփուլթ ծալված շրթով և կարճ վզով (նկ. 32e, 33²⁻⁴): Բերանի տրամագիծը՝ 1,7—2,5 սմ: Անդույն, թափանցիկ բարակապատ սրվակները գուրկ են պսակներից և ունեն համեմատաբար երկար վիզ (նկ. 327, 331): Բերանի տրամագիծը՝ 2,0—3,0 սմ: Այստեղ կարևոր է նշել, որ բոլոր ծալված պսակով կանաչավուն սրվակներն ունեցել են ներճկված նստուկներ (նկ. 338,9), իսկ անդույն սրվակների հատակներն օղակաձև են (2446/23, նկ. 337,10—12): Հատակների տրամագծերը տատանվում են 2,5—4,8 սմ: Կան նաև բաց շագանակագույն, մանուշակագույն ապակուց, ուղիղ պսակներով սրվակի բեկորներ, որոնք խիստ սակավ են հանգիպում կենտրոնական թաղամասի ժողովածուում և հաղանաբար ներմուծված են (նկ. 335,6):

²² C. J. Lamm, *Mittelalterliche Glaser., նույնի, Das Glas von Samarra*, Berlin, 1928; *նույնի, Glass from Iran in the national Museum, Stockholm*, 1935 և այլն:

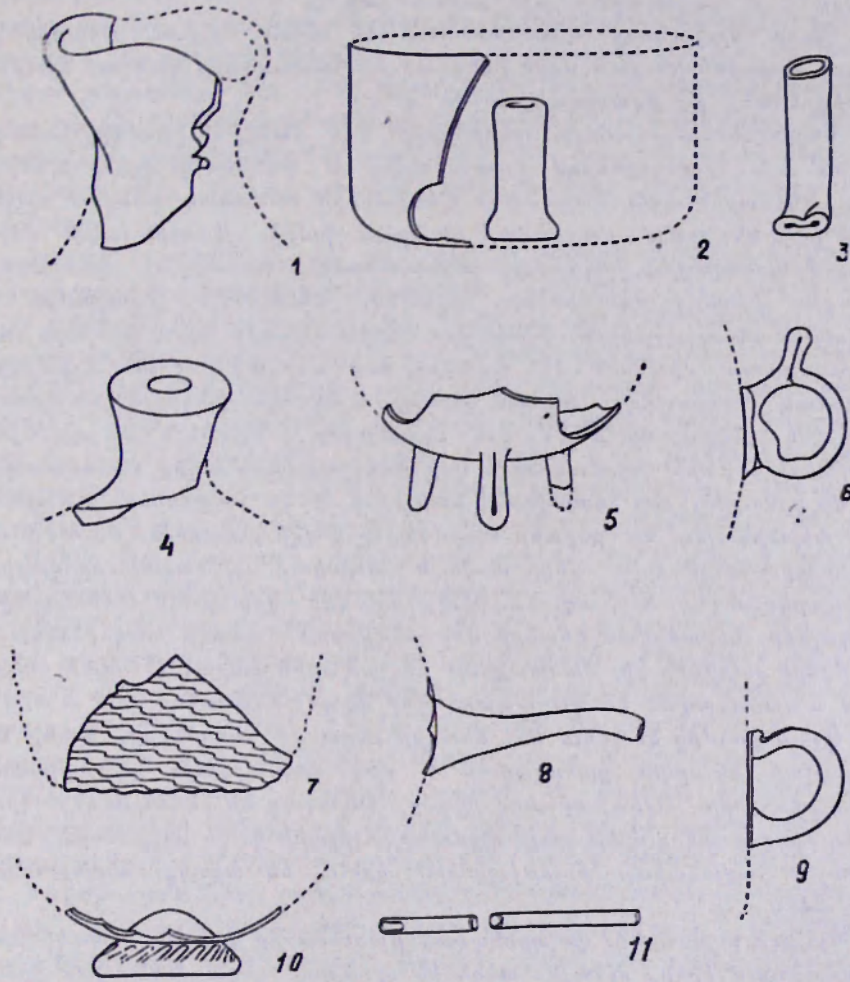
²³ P. M. Джанполадян, *Резное стекло Двина*, стр. 268—274.

Նկ. 33. Ապակե սրձակների բեկորներ:

նստուկներ (նկ. 33^{ա,բ}), իսկ անգույն սրվակների հատակներն օղակաձև են (2446/23, նկ. 33 7.10—12): Հատակների տրամագծերը տատանվում են 2,5—4,8 սմ: Կան նաև բաց շագանակագույն, սանուշակագույն ապակուց, ուղիղ սյուսակներով սրվակի ընկորներ, որոնք խիստ սակավ են հանդիպում կենտրոնական թաղամասի ժողովածուում և հավանաբար ներմուծված են (նկ. 33^{ա,բ}):

Սրվակների ընկորներ են հայտնաբերվել նաև ց—19 քառակուսու հորում, սակայն նրանք խիստ իրիզացիայի են ենթարկված (2447/21): Անդհանրապես այդ հորի վերին շերտի ապակիները խիստ տարբերվում են ստորին շերտի ապակիներից և իրենց վրա կրում են աղբրի ազդեցությունը:

Նկ. 34. Անանի անոթների ընկորներ:

Սրվակներից երկուսը հաստապատ են: Մեկը ղեղին գույնի մասսիվ բերան է, կարճ վղուվ (բարձրութ.՝ 2,0 սմ), իսկ մյուսը կանաչավուն ապակուց, կարճավիղ սրվակի շրթամաս է (2446/15), որն արտաքին տեսքով որոշ նմանություն ունի սնդկամաններին (նկ. 34): Նման տիպի ամբողջական

սրվակներ հայաստանի վրա են Ուրբնիսիում և ցուցադրված են Վրաստանի պետական թանգարանում (1—62—4038):

Հիշյալ անոթներից տարրերվում է 2326/150 սրվակը (աղ. XXXIII. 2). սրը դտնվել է 1965 թ. ց—18 քառակուսու հորում, հավանաբար, հոգնորականների հողմից խաբքրած սպասքի հետ: Այն շատ նուրբ եղանակով պատրաստված անոթ է, սլացիկ երկար վզով. փոքր դուրս փոխված պսակով: Վզի վերին մասով անցնում է վերադրը շրջանաձև զարդ: Սրվակն ունի հեղեցիկ կանթ, որը մի կողմով հենվում է դնդաձև իրանին, իսկ վերին մասում միանում պսակին: Բարակապատ այս սրվակն իր վճիտ կապտավուն դույնով, կենտրոնական թաղամասում հանդիպող ասակինները մեջ եղակի է և հավանաբար արև ներմուծված է:

Բուրբ սրվակները պատրաստված են աղատ փլման տեխնիկայով: Հիշյալ սրվակներին շատ մոտ կանգնած են Կապաղակից գտնված նյութերը, որակը նրանք ևս թվադրվում են IX դ.¹⁴:

Սափուրներ. Այս տիպի անոթներից մեկը հասել են շատ քիչ քանակությամբ՝ այն էլ բեկորներով (պահպանվել են կանթերով վզերը և բերանները): Կենտրոնական թաղամասի պեղումների ժամանակ գտնված սափուրները յոթն են, որոնք բաժանվում են երկու խմբի: Առաջին խմբի մեջ են մտնում կանաչավուն ապակուց, լայնաբերան, հավանաբար ցածրանիւտ, ուռուցիկ իրանով սափուրները (2446/20, 2326/164): Ապակիների մեջ նկատվում են պղպղակներ: Անոթներն ունեն մասսիվ կլոր կանթեր, որոնք վեղին մասում միանում են պսակին, իսկ սառորին մասում՝ վզի, իրանի սիւսցման աեղին: Վզի մասում վերևից և ներքևից անցնում են վերադիր դծեր (նկ. 31_{9,13}, աղ. XXXV, 5): Հեաաքրքիր է նկատել, որ այս խմբի անոթների բերանի տրամագիծը և վզի բարձրությունը ուղիղ համեմատական են, մի երևույթի, որը նկատվում է նաև IX դ. կավե սափուրների պատրաստման աեխնիկայում ևս (բերանի տրամագիծը և վզի բարձրութ.՝ 5,5—7,0 սմ): Նույնատիպ անոթներից մեկը անգույն ասակուց է, սակայն իրիղացիայի է ենթարկված (նկ. 31₁, աղ. XXXVI.5): Այն վզի վրա կրում է կեատուարդեր և օվալներ, ներառնված կեաերի մեջ անմիջապես պսակի աակ (2326/176): Անոթների շուրթերը քիչ հասաացված են, ապակին բարակ է: Նման սափուրները պատրաստված են կաղապարի մեջ փչելու եղանակով:

Մյուս խումբը կաղմում են ձևավոր բերանով անոթները, որոնք ներկայացված են երկու կանաչավուն և մեկ դարչնագույն շրթնամասերով: Այս սափուրները հաստ, որակով ցածր ապակուց են (2446/10,11): Դրանք իրենց ձևով մոտենում են նույն ժամանակաշրջանի կավե նույնատիպ անոթներին և հավանաբար ինչոր շափով կրում են նրանց աղղեցությունը (նկ. 34₁):

Փավաք բաժակներ. կենտրոնական թաղամասից գտնված սպակե իրերի ժողովածուում իրենց ուրույն տեղն են դրավում գեղարվեստական բարձր ձաշակով պատրաստված բաժակ-գավաթները, որոնց քանակը շուրջ շորս տասնյակ է, իսկ բեկորները հարյուրներով դուրս են դալիս պեղավայրի աարբեր հատվածներում: Պեաք է նշել, որ նման բաժակներ Դվինում

¹⁴ Փ. Օ. Օսմանով, Стеклопнные изделия из города Кабалы (на азерб. языке), МКЛ, т. V, Баку, 1964, стр. 153, табл. 1, 9, 10.

հանդիպում են առաջին անգամ և, ամենակարևորը, զրանք կապվում են Լեկեղեցական սպասքի¹⁵ հետ: Գավաթ-բաժակները գերազանցապես ուղիղ սրակերով, կտր ներճկված հատակով, հաստացված պսակներով անոթներ են, տարբեր զարդերով և դուլների տարբեր երանգներով: Այդ բաժակների համար որպես կանոն ընտրող է ըրանների տրամագծերի և բարձրությունների համապատասխանությունը: Որպես բնորոշ հատկանիշ կարելի է նշել նաև այն հանգամանքը, որ բոլոր բաժակները, ընչին տարբերություններով միևնույն որակի են, մի չափսի են (բարձրութ.՝ 8,5—9,5 սմ, բերանի տրամագիծը՝ 8,5—9,5 սմ, հատակի տրամագիծը՝ 6,0—7,0 սս), որը խոսուս է նրանց միևնույն արհեստանոցի արտադրանքին պատկանելու մասին, Լիրառական տեսակեանից միևնույն նպատակը հետապնդող պատվիրատուի մասին: Ժամանակադրական տեսակեանից հիմնականում թվագրվելով IX դ., նկատվում են որոշ ակնհիշական տարբերություններ 1964 թ. և 1965 թ. աստիճան սպակների մեջ: Մեղ թվում է, որ 1964 թ. ապաեինները, որոնք միաատր են, հիմնականում անգույն և զարդեր խիստ նախնական, մի քանի տասնամյակ ավելի վաղ են, քան 1965 թ. դսնված ապակիների հոծ դանդիվածք: Այդ ևն ապացուցում են հորերից դտնված արարական դրամները:

Գավաթ բաժակների մի մեծ խումբ պատրաստված է թափանցիկ, սնկույն բարակ ապակուց և չունի զարդեր (2326/142, 151, 152 և այլն): Եւոյն խմբի մեջ կան բաժակներ (աղ. XXXV, 2), որոնք ստորին մասում ունեն վերադիր թևերով դարդ (2326/139), ունելիով արված սեղմված զարդեր (2146/18, 2447/12, 2326/143 և այլն (նկ. 31^{10, 12, 14}), ուռուցիկ զարդեր (2446/3): Իրենց վարդերով և դուլներով հակապես աչքի են ընկնում 1965 թ. ց—18 քառակուսու հորում թաքցրած 14 բաժինները, որոնք ամբողջական են (աղ. XXXIV): Դրանք գերազանցապես կանաչավուն ապակուց են և ողջ մակերեսին ունեն թեք ալիքներ (2326/134, 136, 138):

Ավելի լայն, հակառակ ուղղությամբ արված ալիքներով կանաչավուն ապակիներով բաժակները հասա ապակուց են, կիսաթափանցիկ (2326/140, 142, 2447/2) և մեծ մասամբ դտնվել են ց—19 քառակուսու մեծ հորում: ց—18 քառակուսու հորից դտնված ապակիների մեջ իրենց նրբերանգ աջակով աչքի են ընկնում երկուսը: Դրանցից մեկը մուգ գեղնավուն բարակ ապակուց բաժակ է (2326/135), որն իր վրա կրում է ուռուցիկ զարդեր (տե՛ս նաև 2326/145): Մյուսը՝ մուգ գարչնագույն բաժակ է (2326/133), որի հասա պատերին արված են փոքրիկ բջիջներ: Նման բջիջներով վարդեր հանգիպում են նաև կանաչ գույնի բաժակների վրա, նախորդ և հաջորդ տարիների նյութերի մեջ (2446/4, 2450/23 և այլն):

Գավաթ-բաժակների ուսումնասիրվող նմուշների ախպերից հայտնաբերվել են Հյուսիսային Կովկասից¹⁶: Կրուպնովն այն կարծիքն է հայտնում, որ դրանք ներմուծվել են Սիրիայից¹⁷: Ապակե բաժակները, որոնք հայտնաբեր-

¹⁵ Ապակիների այս խումբը հրատարակվել է Հո. Ջանփոլադյանի կողմից, որը հանգամանորեն կանգ է առնում նրանց կիրառական նշանակության վրա, Տե՛ս Р. М. Джанполадян, Новые данные о стеклоделии Двина, КСИА, № 120, стр. 28—30.

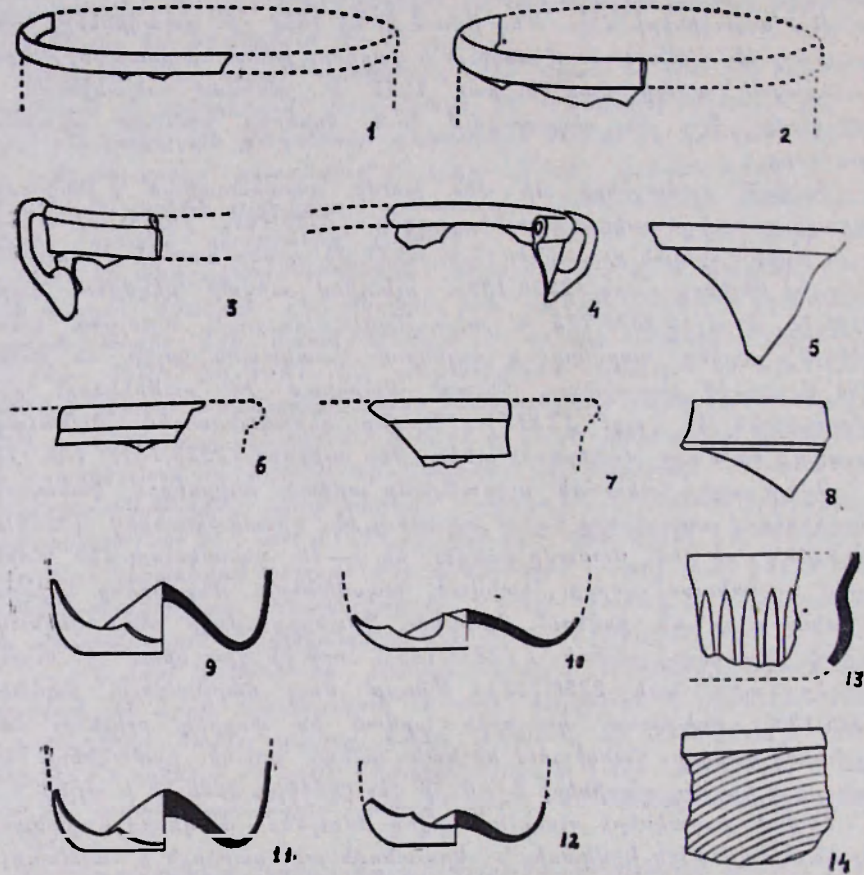
¹⁶ МАК, VIII, табл. СХIV, 4,5.

¹⁷ Е. И. Крупнов, Новые источники по древней и средневековой истории Северного Кавказа, КСИИМК, № 78, М., 1960, стр. 116—117.

վել են Զմեյսկայտ ստանիցայից. թվագրվում են VIII—IX դդ. և խիստ նման են Դվինի օրինակներին:

Ղամպարունք. Ապակե անոթների մեջ մեծ խումբ են կազմում տարբեր չափերի և դույների թասերը, որոնց մանրաղնին քննությունը ցույց է տալիս, որ դրանք պականել են եկեղեցուն, օդտազործվել են որպես ղամպարների եկեղեցու և կաթողիկոսական պալատի շքեղ ջահերի համար¹⁸:

Հայտնի է, որ հայկական եկեղեցիները ղարզարված են եղել բաղամաթիվ ջահերով: Հայ պատմիչները բաղմիցս նշում են այն տպավորությունաբան, որը ստեղծում էր տաճարի ներքին լուսավորությունը ծիսակատարությունների ժամանակ¹⁹: Հիանալի ջահ է ունեցել Անիի մայր տաճարը²⁰, իսկ Գաղկաչենի պեղումների ժամանակ գտնվել են մե ջահի մնացորդներ, ապակե ղամպարների բեկորներով²¹: Ջահի մնացորդներ են

Նկ. 55. Ապակե ղամպարների բեկորներ:

¹⁸ А. А. Калантарян, Раскопки центрального квартала Двинна 1964, 1965 гг.

¹⁹ Ստեփանոս Տառնազի, Պատմութիւն տիեզերական, Մոսկվա, 1885, էջ 185: Պատմութիւն Արիստակիսի կատիվերացոյ, Երևան, 1963, էջ 55:

²⁰ Թ. Քոչմանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, Ա., էջ 273—274:

²¹ Н. Я. Марр, Ани, М.—Л., 1934, стр. 64—65.

գտնվել նաև Դվինի կաթողիկոսական պալատի պեղումների ժամանակ²², որն իր վրա ունեւ 20 ներդիր Հրաղակալներ ապակե նրազների համար:

Ապակե դամպարները, որոնք դրվել են ջահերից կախված և ամրացված Հրաղակալների վրա, բաժանվում են մի քանի խմբի²³:

Առաջին խմբի մեջ են մտնում ոչ խորը, ալիքավոր և հարթ պատերով թասերը, որոնց մեծ մասն ունի դուրս ծալված պսակներ, ներձկված հաակներ (2305/118, 2446/2, 19 և այլն): Դրանք մեծ սասասը գտնվել են 1964 թ. պեղումների ժամանակ բացված հորերում, սակայն բեկորներով հանդիպում են ողջ պեղավարում, եկեղեցու շուրջը: Ղամպարները թափանցիկ են, կապտականաչավուն և դեղնականաչավուն երանդներով: Այս խմբում հանդիպում են նեղ և լայն մասնեքներով թասեր: Նման անոթների մեջ լույսը բեկվում է և առանձին շքեղություն և հանդիսավորություն է տալիս: Նման անոթների հատնի են նաև սերձտվոր-արևելյան էկնարտներին (բարձրութ.՝ 3, 0—5, 0 սմ, բերանի արամագիծը՝ 10,0—11,0 սմ, հաակի տրամագիծը՝ 7,0—8,0 սմ): Նույն խմբի թասերի մեջ հանդիպում են սրինակներ, որոնք ունեցել են փոքր կանթեր պսակի մոտ, ջահից կախելու համար (նկ. 31_{15,16}, 35₄₋₁₄, աղ. XXXV, 6):

Սրկորոզ խմբի մեջ են մտնում կիսակլոր, անգույն ապակուց թասերը, որոնց հաակները դեթե կլոր են, իսկ պսակները քիչ հաստանալով ներս են թերվում: Դրանք շունեն մասնեքներ, ապակին խիստ բարակ է: Նման անոթների բեկորներ համեմատաբար քիչ են գտնվել:

Սրբորոզ խումբը ներկայացված է շուրջ 100—120 բեկորով և մի քանի ամբողջական անոթներով (2326/144, 25 2446/5, 16, 22 և այլն):

Դրանք թափանցիկ, բաց կապույտ, գեղականաչավուն երանդներով բարակ տպակուց դուրի հատակը նեղացող պատերով, բաժականման անոթներ, են, պերպունցապես ներս ծալված պսակներով: Կանաչավուն անոթների պսակները համեմատաբար լայն են և դուրս ծալված: Այս խմբի մեջ մտնող բոլոր Ղամպարները ունեն 2—3 փոքր կանթեր կախելու համար: Բոլոր անոթների հաակները դեպի ներս են ճկված: Սրբեմն հանդիպում են անոթներ, որոնք ունեն բավական լայն, գեպի դուրս ծալված պսակներ: Ղամպարները դուրկ են թեք կանեյտրներից (բերանի տրամագիծը՝ 9,0—12,0 սմ, պսակի լայնութ.՝ 0,6—2,5 սմ, ապակու հաստութ.՝ 1,2 մմ (նկ. 32₁₋₄, 35₁₋₃, աղ. XXXV, 3):

Չորրորդ խմբի Ղամպարները համեմատաբար քիչ են: Դրանք լայն, լուսված, ոչ խորը անոթներ են, կանաչավուն քիչ հասա ապակուց (2326/116, 147, 148): Դրանց կողերը և հաակները ներձկված են: Պսակները հասաացված են և դուրկ են կանթերից: Հավանաբար, սրանք դրվել են ջահերի կենտրոնական մասում, որոնց շուրջը դասավորվել են համեմատաբար փոքր, վերահիշյալ խմբերի Ղամպարները (բարձրութ.՝ 3,5—4,0 սմ, բերանի տրամագիծը՝ 18,0—22,0 սմ, հաակի արամագիծը՝ 14,5—21,0 սմ): Այս խմբի անոթների ամբողջական օրինակներ գտնվել են 1965 թ. մեծ հորում, իսկ 1964 թ. հորերում հայանաբերվել են ղուտ բեկորներով: Պեք է նշել, որ հիշյալ ախի անոթների ձևերը Դվինում հանդիպում են ասորի անդամ և շունեն իրենց դուգահեոները (աղ. XXXIII, 3):

²² Լ. Ղաֆաղարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, էջ 46:

²³ P. M. Джанполадян, ук. соч., стр. 30—31.

Ղամպարների սեջ խիստ հետաքրքրական է 1965 թ. դտնված վառ գեղին ապակուց անոթը (2326:175): Այն կիսած օվալի տեսք ունի, մի կողմից խիստ ուռուցիկ է և ղարգարված է թմբիկներով, որոնք վերին մասում անհետանում են: Շուրթը բացակայում է. սակայն պարզ է, որ դեպի վեր անոթն աստիճանաբար նեղացել է: Ղամպարն իրանի կենտրոնական մասում ունի երկու կանթ: Այն շատ շքեղ է և մեղ լրացուցիչ պատկերացում է տալիս Դվինի ջահերի ճոխություն մասին (նկ. 316):

Ուշագրավ են ապակե ձիթաճրագները (2326:169, 2447:17): Դրանք ուղղահայաց պատերով թասեր են, որոնց ներսում անմիջապես հասակին կպցրած են խողովակներ պատրույզի կամ մոմի համար²⁴, ճրագների ապակիները հաստ են, վատորակ և գրեթե միշտ պատվածք ունեն (բարձրութ.՝ 6,0 սմ, հատակի տրամագիծը՝ 10,0 սմ, խողովակի բարձրութ.՝ 4,0 սմ (նկ. 342,3): Միջին դարերում ապակե ճրագները լայն տարածում են ունեցել Մերձավոր Արևելքում և հանդիպում են Սամառայում, Պարսկաստանում և այլուր²⁵: Մեր կարծիքով, ապակե ճրագներին է վերաբերում կենտրոնական թաղամասում դտնված թվով մի քանի հատ մասսիվ, հաստ սեծ կանթերը (նկ. 346), որոնց ապակին համապատասխանում է ճրագների ապակուն (2446:15, 2449:97/ և այլն): Մերձավոր Արևելքի հավաքածուներում հայտնի են նման կանթերով ամբողջական ճրագներ²⁶, (Դվինի օրինակները թերի են):

Գուևազարդ ապակիներ. Դվինի նախորդ ողջ պեղումների ընթացքում այս տիպի ղարգարուն ապակիներ շատ քիչ է հանդիպում և առանձին որակ չեն կաղմում: Դրանք հիմնականում սպիտակ և կապույա էմալներով, ոսկիով և կարմիր ներկերով արված նկարուն ապակիներ են, որոնց մի մասը սիրիական ծագում ունի և թվագրվում է XI—XII դդ.²⁷: Կենտրոնական թաղամասում հայտնաբերված ապակիները աարբերվում են վերոհիշյալներից պատրաստման և հարգարման հնարներով: Նրանք թվագրվում են IX—X դդ. և գերազանցապես տեղական են: Այդ անոթները բնորոշ են իրենց հստակ ղարգերով (նկ. 306), ինչպես նաև արարատառ արձանագրություններով: Զարդն արված է ղարչնագույնով ապակու տաք վիճակում: Մի վորրիկ հավաքածու (2449/100) հայտնի է հ—18 քառակուսու հսրից: Դրանք կապույա անոթի բեկորներ են, որոնց վրա սպիտակ ներկով արված են հորիզոնական ակոսներ և ալիքներ: Նույն հավաքածուի մեջ են մանում նաև թափանցիկ և բաց կանաչավուն բարակ ապակե թասերի (բաժակների, բեկորների, որոնց վրա ղարչնագույն երկրաչափական զարդեր կան, իսկ մեկ այլ շրթնամասի տակ արված է արձանագրություն (ազ. XXXVI,6):

Ուշագրավ է ն—20 քառակուսու հորից հայտնաբերված բաժակը, որն ամբողջությամբ նկարազարդված է ղարչնագույն, ոսկեգույն երկրաչափական և ոճավորված բուսական զարդերով: Ծաված պսակի աակ շուրջանակի գնում է արարատառ արձանագրություն: Նման ղարգարուն անսի Դվինի պեղումները հանդիպում է առաջին անգամ:

²⁴ P. M. Джанполадян, ук. соч., стр. 31.

²⁵ C. J. Lamm, Das Glas von Samarra, № 148, 149:

²⁶ C. J. Lamm, Mittelalterliche Glaser...

²⁷ Б. Шелковников, Керамика и стекло из раскопок гор. Двина, стр. 21.

Այս տիպի անոթները, անշուշտ, պատրաստված են տեղում, քանի որ ձևով և ապակու որակով նման են նախորդ բաժնում շարադրված դավաթ-րաժակներին: Գունազարդ բաժակի մի հատակ (2326/172) հայտնաբերվել է 1965 թ. ց—19 բառակուսում, որի վրա կանաչ գունով արված են ծաղկի թերթիկներ հիշեցնող զարդ (նկ. 30₁):

Ընդհանրապես գունազարդումը և վերագիր զարդը լայն տարածում էր ստացել Դվինի IX դ. ապակեգործության սեջ: Հայանի են անոթների բեկորներ, որոնց վրա դարչնագուն և կապտավուն վերագիր զարդեր կան (2447/33, 2446/11 և այլն): Երբեմն հանդիպում են բաժակներ, որոնց պսակները կապույտ գունով են արված (2446/11):

Հատուկ կիրառության անոթներ. Կենտրոնական թաղամասում հայտնաբերված ապակու հարուստ ժողովածուում առանձնանում են մի քանի անոթներ, որոնց կիրառությունը բոլորովին կապված չէ տնտեսական կարիքների հետ: Նրանք ամենայն հավանականությամբ քիմիական անոթներ են և կապված են ալքիմիկոսների հետ:

Անոթների մի խումբը սրվակներ են (2326/73), որոնք պատրաստված են ազատ իշման Լղանակով (նկ. 31_{2,3,7}): Սրվակները պահպանվել են բեկորներով (Երկու բերան իրանի կես մասով, վեց հաաակ և բեկորներ): Սրվակները բաց կապտավուն են, հատակներից մեկը՝ մուգ կապույտ: Առկալին շատ բարակ է, սակայն հատակի մասում այն հասաանում է: Հատակներից երկուսը կտր են, իսկ շորսը՝ ներձկված: Սրվակների պահպանված Երկու բեկորները խիստ հետաքրքրություն են ներկայացնում: Ուսից թի: ներքև, մի կողմում արված է ներձկված զարդ սեղմումով: Սեղմումը ունեիով արված է ներսից, որը մնում է անբացատրելի: Սրվակի թերթի լինելու պատճառով առայժմ դժվար է պարզել սեղմման այդ տեխնիկան: Թվում է, որ իշման նախնական էտապում կատարվել է սեղմումը, որից հետո այն լայնանտղով ներսից սեղմելու խարուսի: ապավորություն է թողել: Երկու սրվակների ուսերի այսօրինակ վիճակը հատուկ նպատակ ունի և հավանաբար կիրառվել է քիմիական փորձերի համար:

Ալքիմիայի առկայության փաստը Դվինում IX դ. ապացուցվում է ալամբիկների գոյությամբ²⁸, Կենտրոնական թաղամասում գտնված նմուշներից մեկը բաց կապույտ բարակ ապակուց փոքր կորուսյամբ խողովակ է (Երկարութ. 6,5 սմ, նկ. 34₈): Ծիշտ նույն աիպի խողովակներով բաժակաձև ալամբիկների հանդիպում են Դվինի միջնաբերդում (2243/320, 329), իսկ մի բեկոր գտնվել է կենտրոնական թաղամասում 1937 թ. (1543/526): Ալամբիկների այս խումբը շատ հին ժադում ունի: Պարսկաստանում և Եգիպտոսում դրանք թվագրվում են V—VII դդ.²⁹: Նույն աիպի անոթներ հայտնի են Ռուսթավիում և Օրեն-Կալայում և թվագրվում են VIII—IX դդ.³⁰:

Կենտրոնական թաղամասում գտնված ապակե փորձանոթները սերտորեն կապված են նույն վտյրում հայտնաբերված հատուկ կիրառություն ունեցող կավանոթների և մետաղե որոշ գործիքների հետ: Անշուշտ, այդ դյուտերն ապացուցում են, որ Հայաստանում, մասնավորապես Դվինում,

²⁸ Հ. Զանիդադյան, Ապակե փորձանոթներ Դվինի պեղումներից, ՊՐԶ, 1964, № 4, էջ 192-

²⁹ C. J. Lamm, Mittelalterliche Gläser..., ադ. 1, 6

³⁰ В. Фоменко, Стекланные изделия VIII—IX вв. городища Орен-Кала, ИАН Аз. ССР 1932, № 2, стр. 37, табл. 4, 5, 6.

ալքիսիական անոթներն ու գործիքները ձեռավորում են ստացել վառ միջնադարում³¹։

1965 թ. ց—19 հորից դանվեց մի անոթ, դեղնավուն ապակուց (հաստութ. 2—4 մմ.), որն ունի երեք մասսիվ ոտք (աղ. XXXIII.4)։ Հավանաբար, այն սրմանի հատակի մաս է (2326/170, նկ. 34s)։

Երկու լավ պահպանված տափաշշեր են գտնվել 1966 թ. լաղ. XXXVI.1)։ Դրանք թափանցիկ ապակուց են, սակայն իրիղացիայի են ենթարկվել (2450/21, 22)։ Նրանցից մեկի վիզը համեմատաբար երկար է։ Վզերը նեղ են, պսակները դուրս փոխված։ Անոթներից մեկն ավելի կլոր է, իսկ մյուսի նստուկը՝ ավելի սուր։ Չափերն են. բարձրութ.՝ 26,0 սմ, փորի լայնութ.՝ 11,0 սմ, բերանի արամադրձը՝ 4,0 սմ։

Ժողովածուի մեջ են մանուկ նաև տարբեր տիպի թասեր՝ օղակավոր նստուկով (նկ. 3410) և հարթ հատակներով (2326/159, 160, 2646/7), փոքր չափսի անոթներ (2326/161—162 նկ. 30_{3,11}) և այլն։ Կան նաև հաստ ապակուց ասրերի դուլների և դարդերի անոթներ, որոնց մի մասը ներմուծված են։

Դվինի ապակիների այս խմբի քննությունը հնարավոր չէ սույլ առանձին չազվեամթիվում։ Այն ուսումնասիրության առանձին առարկա է։

* * *

Դվինի կենտրոնական թաղամասի վերջին ասրիներին կատարված պեղումները, ավել են բավական հարուստ և լավ թվագրված հնադիտակա՝ նյութեր, որոնք ընդարձակում են մեր պատկերացումները միջնադարյան Հայաստանի քիչ ուսումնասիրված մի կոնկրետ ժամանակաշրջանի արհեստային արտադրության վերաբերյալ։ Հիշյալ նյութերի բազմակողմանի քննությունը հնարավորություն է ընձեռում պարզել միջնադարյան Հայաստանի նյութական մշակույթի որոշ առանձնահատկություններ, ցույց տալ նախորդ շրջանի ավանդույթների առկայությունը վաղ միջնադարյան և IX—X դդ. արհեստային արտադրության ընդհանրապես, ինչպես նաև հետևել Հայաստանի անասական և մշակութային կապերին մերձավորարևելյան առաջավոր արհեստավորական կենտրոնների հետ։

Կենտրոնական թաղամասի պեղումները շարունակվում են. 1971—1972 թթ. հայտնաբերվել են շաա հնաաքքիբ հնադիտակա նյութեր և ճարարապետական շինությունների մնացորդներ, որոնք նոր լույս են սփռում վաղ միջնադարյան շերտադրության ուսումնասիրության ուղղութիւմբ։ Այդ նյութերը սշտկվում են և կհրատարակվեն մեր հետագա աշխատանքներում։

³¹ Տե՛ս նաև՝ Գ. Ղաֆադարյան, Ալքիսիական պատմական Հայաստանում, Երևան, 1940, Բ. Ն. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում, հ. 1, էջ 335—341, Կ. Կ. Կառամյան, Очерки по истории химии в Армении, Ереван, 1955.